

Irina Popadeykina

Koncept *śmierć* w prozie Olgi Tokarczuk i Dmitrija Lipskierowa

Artykuł zawiera analizę konceptu śmierć w utworach prozatorskich współczesnych pisarzy polskich i rosyjskich: Olgi Tokarczuk i Dmitrija Lipskierowa. Struktura semantyczna analizowanego konceptu zawiera, po pierwsze, sensory obiektywne, takie jak *śmierć jako koniec życia* i *śmierć jako ustanie procesów życiowych*, po drugie, indywidualno-autorskie wyobrażenia, w których wyróżniono charakterystyki przestrzenno-czasowe i sensory percepcyjne.

Słowa kluczowe: koncept, śmierć, Olga Tokarczuk, Dmitrij Lipskierow

Fenomen śmierci intryguje ludzi od zarania dziejów. Każdy człowiek zastanawiał się nad pytaniem, czym jest śmierć, co będzie po jego śmierci i czy istnieje kolejne życie po śmierci. Fenomen śmierci, ze względu na swój wyjątkowy charakter, zawsze będzie jedną z najbardziej tajemniczych zagadek ludzkości. Śmierć jest „wieloaspektowym fenomenem kulturowym, którego zagadkę próbują rozwiązać na przeciągu wielu stuleci uczeni różnych specjalności nauk antropologicznych”¹. Na mocy tego faktu koncept śmierci jest najbardziej uniwersalny i zajmuje jedno z najważniejszych miejsc w kreacji językowego obrazu świata.

W literaturze światowej tematyka śmierci jest stałym motywem. W twórczości współczesnych znanych pisarzy z Polski i Rosji: Olgi Tokarczuk i Dmitrija Lipskierowa jest wręcz ich swoistym rdzeniem, wokół którego konstruowana jest fabuła wielu z ich utworów. W charakterze materiału dla poniższej analizy wykorzystano wszystkie znajdujące się na stronicach utworów Olgi Tokarczuk *Prawiek i inne czasy*² (wyd.1996) i *Ostatnie historie*³

---

¹ Н.В. Деева, *Модусы бытия человека: жизнь (попытка интерпретации концепта)*, [w:] *Концепт. Образ. Понятие. Символ*, Кемерово 2004, s. 141.

² O. Tokarczuk, *Prawiek i inne czasy*, Warszawa 1996.

³ O. Tokarczuk, *Ostatnie historie*, Kraków 2004.

(wyd. 2004) oraz Dmitrija Lipskierowa *40 лет Чанчжоэ*⁴ (wyd. 1996), *Последний сон разума*⁵ (wyd. 2000) konteksty zawierające bezpośrednio nominacje konceptu *śmierć*, jego derywaty i bliskie znaczeniowo słowa oraz antonimy. Wybór właśnie tych pisarzy i utworów literackich do niniejszej analizy uwarunkowany był szeregiem przyczyn. Po pierwsze, warsztat literacki Olgi Tokarczuk i Dmitrija Lipskierowa krytycy zgodnie charakteryzują jako realizm magiczny⁶. Po drugie, są to współcześni autorzy, w porównywalnym wieku: Tokarczuk urodziła się w 1962 roku, Lipskierow w 1964 roku, a ich wspomniane utwory wydawane były niemalże jednocześnie.

Celem niniejszego badania jest komparatystyczne przedstawienie semantycznej struktury konceptu *śmierć* i sposobów jej językowej reprezentacji w prozie Tokarczuk i Lipskierowa. Badanie konceptu *śmierć* jako jednego z konceptów artystycznych jest istotne nie tylko z punktu widzenia analizy specyfiki autorskiego rozumienia świata, ale również poznania szerokiej „konceptosfery języka”, w której gromadzą się indywidualne doświadczenia pisarzy i poetów⁷. W pracy zastosowano elementy metody analizy kontekstualnej, konceptualnej i porównawczej oraz metodę analizy leksyko-graficznej.

Należy podkreślić, że współczesna lingwistyka nie doczekała się jednoznacznej definicji, jak i metody opisu konceptu. Na potrzeby tego artykułu koncept rozumiany będzie jako jednostki mentalne indywidualno-autorskiego obrazu świata, werbalizowane w utworach literackich i reprezentujące wiedzę potoczną z jednej

---

⁴ Д. Липскеров, *40 лет Чанчжоэ*, Москва 2008.

⁵ Д. Липскеров, *Последний сон разума*, Москва 2008.

⁶ Zob.: В. Cisowska, *Kreacjonistyczne obrazy rzeczywistości w prozie Olgi Tokarczuk (Prawiek i inne czasy)*, *Świat i Słowo* 1(16)/2011, <<http://www.swiatislowo.ath.bielsko.pl/sis16/07.cisow...>> (20.05.2012); О. Славникова, *Сорок лет Российского одиночества*, <<http://www.lipskerov.ru>> (23.02.2012); Д.А. Пашкин, *Русский Танатос. Мортальное пространство и „магический реализм” Дмитрия Липскерова*, <<http://www.lipskerov.ru>> (20.05.2012)

⁷ Е.В. Дзюба, *Концепты жизнь и смерть в поэзии М.И. Цветаевой*, Дис. на соискание уч. ст. канд. фил. наук, Екатеринбург 2001, s. 6.

strony oraz indywidualne, autorskie rozumienie istoty przedmiotów i zjawisk z drugiej⁸.

Wielu badaczy zaproponowało własne metody badania tego fenomenu językowego⁹. Rosyjski językoznawca Iosif Sternin rozpatruje strukturę konceptu z perspektywy pola które posiada jądro i peryferie¹⁰. W ślad za nim Jelena Dziuba zastosowała takie podejście w badaniu konceptów *życia* i *śmierci* w twórczości poetki Mariny Cwietajewej, wyróżniając w strukturze tychże konceptów sensy, wyobrażenia obiektywne i indywidualno-autorskie. Każda definicja słownikowa dowolnego pojęcia odzwierciedla tę sferę wyobrażeń o świecie, która jest wspólna dla wszystkich ludzi i która jest nazywana obiektywną. Znaczenia konotacyjne, niezapise w słowniku, lecz pojawiające się w utworach literackich określane są indywidualnymi, niezależnie od tego, czy są obecne w konceptosferze innych użytkowników języka w rezultacie wspólnego doświadczenia społecznego, historycznego i kulturowego¹¹. Znaczenia indywidualno-autorskie reprezentują peryferie i zawierają przestrzenno-czasowe, percepcyjne i aksjologiczne charakterystyki konceptu *śmierć*¹².

Metodologia zastosowana przez Dziubę w pełni odpowiada potrzebom niniejszego badania. Struktura konceptu *śmierć* w prozie Olgi Tokarczuk i Dmitrija Lipskierowa zawiera zarówno sensy

---

⁸ Por.: Л.А. Петрова, *Художественный концепт в современной лингвокультурологии* <www.nbuv.gov.ua/portal/natural...>(14.05.2012); Е.Ю. Пономарева, *Концептуальная оппозиция «жизнь-смерть» в поэтическом дискурсе (на материале поэзии Д. Томаса и В. Брюсова)*, Дис. на соискание уч. ст. канд. фил. наук, Тюмень 2008, s.7; О.В. Орлова, *Коммуникативные аспекты лексической репрезентации концепта язык в лирике И. Бродского*, Дис. на соискание уч. ст. канд. фил. наук, Томск 2002.

⁹ Zob.: Л.Г. Бабенко, Ю.В. Казарин, *Лингвистический анализ художественного текста*, Москва 2004; З.Д. Попова, И.А. Стернин, *Когнитивная лингвистика*, Москва 2007.

¹⁰ И.А. Стернин, *Методика исследования структуры концепта* [w:] И.А. Стернин (red.), *Методологические проблемы когнитивной лингвистики*, Воронеж 2001, s. 61-63.

¹¹ Е.В. Дзюба, *op. cit.*, s. 72.

¹² *Ibidem*.

i wyobrażenia obiektywne, jak i indywidualno-autorskie. Jako znaczenia obiektywne będą rozumiane takie znaczenia, które występują równocześnie w słownikach języka polskiego i rosyjskiego.

W słownikach języka polskiego znajdują się następujące definicje śmierci: 1) 'koniec życia człowieka lub zwierzęcia' 2) 'ustanie procesów życiowych organizmu' 3) 'definitywny koniec czegoś' 4) 'w sztuce: wyobrażenie śmierci pod postacią szkieletu ludzkiego z kosą'¹³.

W słownikach języka rosyjskiego znajdujemy zbieżną definicję *śmierci*, co oznacza, że jest ona rozumiana podobnie. Oprócz powyższych, dodatkowo wśród definicji rosyjskich pojawia się znaczenie *śmierci* jako 'źle, niedobrze, bieda' oraz 'nadzwyczajnie'¹⁴. W języku rosyjskim *śmierć* w znaczeniu 'postaci szkieletu z kosą' nie jest traktowana jako oddzielne znaczenie i jest przykładem 'końca życia człowieka lub zwierzęcia'. Takim sposobem znaczenie 'koniec życia człowieka lub zwierzęcia' i 'ustanie procesów życiowych organizmu' jest znaczeniem pośrednim, a wszystkie inne, zarówno w języku polskim jak i rosyjskim są znaczeniami przenośnymi.

Po przeprowadzeniu analizy konceptualnej wybranych utworów Tokarczuk i Lipskierowa określona została struktura konceptu. W obiektywnych znaczeniach konceptu, określonych definicją słownikową, znalazły się: 1) śmierć jako koniec życia, 2) ustanie procesów życiowych organizmu. Tworzące peryferie znaczenia indywidualno-autorskie zawierają charakterystyki przestrzenno-czasowe i percepcyjne. Ich szczegółowe omówienie stanowi zasadniczą część niniejszej pracy.

1. Obiektywne sensy i wyobrażenia konceptu *śmierć*

a) Śmierć jako koniec życia

Podstawowym środkiem werbalizacji danego semantycznego pola są leksemy o charakterze mortalnym: *umierać-umrzeć, zabić-*

---

¹³ *Słownik języka polskiego*, <<http://sjp.pwn.pl/>> (17.05.2012)

¹⁴ *Малый академический словарь. Словарь русского языка в 4-х томах*, Москва 1981-1984, t. 4, s. 152; С.А. Кузнецов (red.), *Большой толковый словарь русского языка*, Санкт-Петербург 2009.

zabijać, zginąć, martwy itp. oraz leksemy witalne używane z zaprzeczeniem: *nieżywy, pozbawiony życia, nie żyć*, itp.

W utworach Tokarczuk i Lipskierowa można wydzielić dwa rodzaje śmierci – naturalną i nienaturalną (nagłą). Autorzy w celu opisu okoliczności śmierci wykorzystują spójniki wynikowe (*dlatego* i *ommozo*) i przyimki wynikowe (*na, om*). Najpełniej w utworach obu autorów przedstawiona została śmierć naturalna, następująca w skutek choroby. Autorzy opisując ten rodzaj śmierci często wykorzystują nazwy chorób:

- Wiedział, że *umarła na tyfus* (PIC)¹⁵
- Późną jesienią Marek zachorował *na koklusz* i umarł. (PIC)– *Zdycha* – mówi mężczyzna. – *Ma raka*, To suka. Ina, tak ma na imię. (OH)
- Matka *umiera na wylew* w warszawskim, zatłoczonym szpitalu... (OH)
- – *Вот у вас рак*, – сказала Жанна тихо. – *Ведь так?* (ПСР)
- ... *умершая рано от сердечной болезни*. (ПСР)
- – *Умрешь ты в ночь, справляя нужду, а от несварения перенапряжешься, и кровь разорвет мозг твой*. (ПСР);
- *Но от потери крови можно умереть!* (ПСР).

Poza tym pisarze opisują śmierć nienaturalną, która następuje w wyniku aktu przemocy. Dany rodzaj śmierci reprezentowany jest przy pomocy czasowników ze znaczeniem ‘pozbawić życia’:

- Któregoś dnia Zły Człowiek ujrzał w lesie staruszka zbierającego chrust i poczuł, że istota ludzka jest mu obca, a nawet wstrętna, więc podbiegł do starca i *zabił go*. (PIC)
- Wiedziała, że *tropili się* nawzajem po to, żeby się zabić, i zastanawiała się, dokąd mogłyby z Rutą przed nimi uciec. (PIC)
- Nie wiedziała, że Kurt *zastrzelił* Florentynkę, a koła wojskowych samochodów i karabiny *zabiły* jej psów. (PIC)
- Ten przepadł, ten nie wrócił, ten wyjechał do Stanów, tamtego ktoś *zastrzelił*, gdy wracał z wojny, też pod jakimś Kluczborkiem czy Kaliszem; tamtych *zabili* sąsiedzi i *spaliły* się ich wszystkie papiery, dlatego teraz nie wiadomo, kim byli. (OH)
- А через три месяца в пьяной драке Петров *убил* своего Ивана Сергеевича, проломив тому веснушчатую лысину до самых серых мозгов. (ПСР)

---

¹⁵ Tytuły utworów podane w formie skrótów od pierwszych liter tytułu.

W prozie Lipskierowa śmierć w wyniku aktu przemocy jest przedstawiona również w postaci samobójstwa. Ten rodzaj śmierci reprezentowany jest przy pomocy używania leksemów o znaczeniu ‘zginąć przy upadku’:

- Сегодня *разбился* купец Ягудин... *прыгнул* с Башни Счастья <...> Не оступись, а сам прыгнул – напоказ. (СЛЧ)
- Среди заболевших была одна женщина, которая истерично требовала немедленно удалить эту гадость с её шеи, а иначе *она покончит с собой, кинувшись* с Башни Счастья на головы прохожих. (СЛЧ)
- Он *ударился* о твёрдую почву головой и умер. (ПСР)
- ... и в процессе *падения* она умерла. (ПСР)

Warto zwrócić uwagę, że w twórczości obojga pisarzy pojawia się śmierć następująca w konsekwencji wydarzeń o charakterze społecznym:

- А вот этот, – Семен кивнул головой в сторону ушедшего и.о., – этот *выгнал* её с работы, оттого она и умерла. (ПСР)
- Świat po wojnie tak bardzo się zmienił. On nie mógł się w nim odnaleźć i dlatego *umarł*. (PIC)

Istotną różnicą w konceptualizacji *śmierci jako końca życia* jest wykorzystywanie przez Olgę Tokarczuk śmierci w znaczeniu nie tylko dosłownym, jak ma to miejsce w prozie Dmitrija Lipskierowa, ale i przenośnym. Dotyczy ona nie tylko istot żywych, ale i świata przedmiotów, np. domu, którego śmierć porównana została do śmierci człowieka:

- Ale potem okazało się, że to coś więcej, coś innego – *dom umierał*, stracił odporność i poddał się tym wszystkim małym i dużym plagom, *jak człowiek*, który nosił w sobie śmiertelną chorobę i nagle zrozumiał, że nie ma już o co walczyć. (OH)

W ramach pola semantycznego *śmierć jako koniec życia*, śmierć jest postrzegana jako nieuchronna i nieodwracalna. Ta idea w prozie Lipskierowa i Tokarczuk jest realizowana przy pomocy leksemów o znaczeniu ‘niemożliwość uniknięcia’:

- ... [od śmierci] *nie ma odwrotu* (OH)
- Był to [umieranie] proces *nieodwracalny*. (PIC)
- ...ten świat jest *skazany na śmierć*. (PIC)

- ... через мгновение принесут ему, пятилетнему самцу, никогда и никого не боявшемуся, *неминуемую смерть*... (ПСР)
- убедился в *неотвратимом приходе смерти*. (ПСР)
- ... капитану предстоит тут провести время до своего *логического конца*... (ПСР)

W rosyjskich i polskich tekstach efekt poczucia nieodwracalności śmierci osiągnany jest za pomocą użycia jednakowej konstrukcji: zaimek przeczący *ничто/нич* + orzeczenie przeczące:

- On umarł, a ja poszłam spać, bo wiedziałam, że *нич* już *nie da się zrobić*, ani go ożywić, ani samej umrzeć. (OH)
- ..*ничего не смогло унасти* татарина от смерти (ПСР).

Pisząc o tym, że śmierć jest nieuniknionym końcem życia i zjawiskiem powszechnym od którego nie ma odwrotu, autorzy odwołują się do konstrukcji: zaimek *все/все* + czasownik *умierać/умирать*:

- Все умирают... (СЛЧ)
- Wszyscy umrzemy... (OH)

Na pierwszy rzut oka dane zdania mają wspólną semantykę, jednak można zauważyć istotną różnicę: jeśli w tekście rosyjskim czasownik *умирают* użyty został w 3 osobie liczby mnogiej, aspekcie niedokonanym, co oznacza, że zjawisko śmierci nie dotyczy bezpośrednio podmiotu mówiącego, to w tekście polskim czasownik *умрзemy* użyty został w 1 osobie liczby mnogiej, aspekcie dokonanym, czym podkreślono powszechny charakter śmierci. W ten sposób bohaterowie Lipskierowa próbują pokonać nieuniknioność śmierci, podczas gdy bohaterowie Tokarczuk się z nią godzą. Być może, w zachowaniu literackich postaci odzwierciedla się różne podejście do śmierci właściwe Polakom i Rosjanom: w Rosji kwestia śmierci i umierania jest dużo większym tabu niż w Polsce.

W poetyce Tokarczuk nieodwracalność końca życia osiąga się także za pomocą aktywnie używanych przez autorkę powtórzeń i wyliczeń:

- ...pani umrze i pan umrze, i ty umrzesz, drogie dziecko, i ja też umrę. (PIC)
- ...każdy umrze, on, ty i ja. (OH)

- Ktokolwiek *już umarł* i ktokolwiek *jeszcze umrze...* (PIC)

b) Śmierć jako ustanie procesów życiowych

Śmierć następuje wtedy, gdy nieodwracalnie zatrzymują się procesy życiowe, nierzadko sprawiające ludziom ból i cierpienie. Zatem jednym z głównych znaczeń śmierci jako ustania procesów życiowych w poetyce Tokarczuk i Lipskierowa jest idea śmierci jako wybawienia od cierpienia i bólu. Dopóki człowiek żyje, dopóty cierpi, a ból jest jedną z oznak życia:

- Jaki jest sens tego *cierpienia*, skoro i tak *umrze*? (OH)
- A im więcej życie przynosi im *cierpienia*, tym bardziej pragną *żyć*. (PIC)
- *Смерть* избавит тебя от *мучений*. Когда твои органы не смогут работать и станут причинять тебе невыносимую боль, смерть все закончит. (ПСР)
- Если бы не смерть, то *мучиться* можно бесконечно. (ПСР)
- *Мучения* начнутся еще сильнее ..., пока вы не закричите, моля, чтобы смерть пришла немедленно! (ПСР)
- Они [*страдания*] облагораживают и подтверждают, что человек еще *жив*. (СЛЧ)
- Лежи сутки напролет в *мучениях*, гляди на солнце и луну – думай и *страдай* за все человечество! Тогда придут мысли о *смерти*! (СЛЧ)

Dla konceptu śmierci właściwe są znamiona dotyczące fizjologicznej strony funkcjonowania organizmu żywego:

Zatrzymanie oddechu jest jednym z najważniejszych dowodów na ustanie życia:

- Paweł zdrzemnął się nad ranem, a kiedy oprzytomniał po godzinie, zobaczył, że jego ojciec *nie oddycha*. (PIC)
- ... как он колдует над *бездыханным телом* Джерома... (СЛЧ)

Zatrzymanie pracy serca kojarzy się u bohaterów Tokarczuk i Lipskierowa z nadejściem śmierci. Podstawowym środkiem werbalizacji danego pola semantycznego są leksemy o znaczeniu ‘przestać bić’:

- Panie doktorze, moje *serce przestaje bić* i zatrzymuje się na długie minuty, więc jestem *martwa* jakimś cudem i jakimś cudem powracam do życia. (OH)

- Он ... ждал, когда *сердце* последний раз *ударит*... (СЛЧ)

Zaburzenie mowy W utworach przed śmiercią żywe istoty wydają ostatnie głosy. Werbalizacja tego pola semantycznego osiągnana jest za pomocą leksemów, w których aktualizowane jest znaczenie ‘głuche, ciężkie westchnienia’:

- Kiedy ta ciepła woda wpadła do płuc pijanego Pluszcza, *stęknął*, ale nie wytrzeźwiał. (PIC)
- Она [ворона] *сипло каркнула* в последний раз... (ПСР)
- Он ...хотел было завывать, но родил лишь *сип*. (ПСР)
- –Умираю,– *прошептал* Бибииков. (СЛЧ)

W utworach Lipskierowa utrata mowy traktowana jest jako dowód śmierci:

- Глаза Ягудина вертелись еще несколько секунд после падения, он *попытался что-то сказать*, но изо рта вышла кровавая пена, ... мешая *предсмертным* словам. (СЛЧ)
- – Чего *молчишь*?!! ... Умер, что ли? (ПСР)

Utrata wzroku jako dowód nadejścia śmierci jest w utworach Tokarczuk i Lipskierowa reprezentowana przede wszystkim przy pomocy czasowników oznaczających ‘zasłonić otwór’, w tym wypadku oczy:

- Miała na sobie swój szkolny mundurek, leżała z *zamkniętymi oczami*. (PIC)
- Там он ... обнаружил в морозильной камере замороженного петуха с гребешком на голове и *закрытыми смертью глазами*. (ПСР)

Lipskierow opisuje też niemożność percepcji wzrokowej przy pomocy metafory wykorzystującej czasownik *остекленеть* w znaczeniu ‘stać się martwym, nieruchomym, niewyraźnym’:

- ...и глаза ее *остекленели*, выдавая пришедшую смерть. (ПСР)

Utrata ciepła i chłód jako cecha śmierci pojawia się jedynie w utworach Tokarczuk:

- Он отчетливо понял и так *похолодел* *нутром*, что изо рта вышел дымок. (ПСР)
- Катерина сидела *над холодным* Иваном Сергеевичем ... (ПСР)

Brak ruchu, aktywności. Dane znaczenie konceptu śmierć jest reprezentowane za pomocą porównywania do kawałka drewna, belki:

- ... a twarde ciało zamarło *w bezruchu, jak drewno*. (PIC)
- ... но что-то произошло с его *телом*, оно вдруг резко выгнулось, стало прямым и твердым, *как бревно*, дернуло хвостом, задрожало мелко-мелко, затем опять выгнулось... (ПСР)

Zarówno u Tokarczuk, jak i u Lipskierowa **śmierć jako stan pasywności** utożsamiana jest ze snem i odpoczynkiem:

- Teraz wiem, że właśnie po to ją zbudował – żeby *odpoczywać* w niej *po śmierci*. (OH)
- Z jakichś powodów *przedłużył* sobie *poobiednią drzemkę*. (OH)
- Нагнетаемый в водный резервуар воздух позволял товару *сохранять живой вид и не засыпать* до времени. (ПСР)
- *Смерть* – как *снотворная таблетка*... Ты засыпаешь от боли, а там *сон*. (ПСР)

W wyniku stwierdzenia, że śmierć jest snem, ztraca się poczucie, iż w rzeczywistości jest ona przeciwieństwem życia. W utworach Tokarczuk, w odróżnieniu od powieści Lipskierowa, następuje pełne utożsamienie snu zarówno ze śmiercią, jak i z życiem.

- Zrozumiał też, że jego *śmierć* jest *snem*, podobnie jak *życie*. (PIC)
- Ее последний *сон* будет очень долог, почти как *жизнь*. (ПСР)

2. Indywidualno-autorskie sensy i wyobrażenia konceptu *śmierć*

a) Przestrzenno-czasowe charakterystyki *śmierci*

Konceptowi *śmierci* w polskim i rosyjskim tekście właściwe są cechy, charakteryzujące przestrzeń i czas.

W utworach Tokarczuk i Lipskierowa znajdują odzwierciedlenie obecne w polskiej i rosyjskiej tradycji obrzędy związane z pochówkiem. W związku z tym pojawia się obraz **ziemi**:

- Zasyпали ich wszystkich *ziemią*, a gdy odjechali, spadł śnieg. (PIC)
- *Ziemia* była miękka i podatna, *jaki chciała jej pomóc* w pogrzebie. (PIC)
- Не было сказано ни единого слова, гроб просто опустили в *яму* и засыпали каменной *зёмлей*. (ПСР)

Pochówek związany jest z określoną przestrzenią – **cmentarzem**. Warto podkreślić, że autorzy wykorzystują atrybutywne charakterystyki cmentarza: Lipskierow konkretyzuje miejsce położenia (*городской, загородный, ближайший*), utrzymując neutralny stosunek do niego, podczas gdy Tokarczuk wykorzystuje epitety o negatywnej konotacji (*straszny, nagi, obcy*):

- Chowa matkę *na strasznym, nagim cmentarzu*, pospiesznie, bo są sierpniowe upały, a miasto puste. Ten cmentarz jest najbardziej *obcym* matce miejscem, jakie można sobie wyobrazić. (OH)
- *Za miastem*, pięć minut drogi od rynku, jest *mały cmentarz*, cały po niemiecku. Jeden z pierwszych grobów, jaki się tutaj pojawi, to grób ciotki Marynki. (OH)
- *Схоронив на городском кладбище последнюю родную душу, сорокатрехлетний садовник продал свое хозяйство и постригся в монахи.* (СЛЧ)
- *Девушку похоронили на загородном кладбище...* (ПСР)
- *Когда рабочий день истек, Илья завернул мертвого сомика в газету и отправился к ближайшему кладбищу, где прикопал сдохшую рыбу возле ограды...* (ПСР)

Ciało zmarłego w polskiej i rosyjskiej tradycji składa się do **trumny**, a następnie **grobu**. W prozie rosyjskiego autora grób rozumiany jest bezpośrednio, u Tokarczuk upodabnia się do łóżka i domku:

- Leżał teraz na *wąskim łóżku* w dziurawym bungalowie, a szeleszczące jaszczurki odczyniały nad nim swoje grzechotliwe pogrzebowe rytuały. (OH)
- Małe *domki* kleją się do siebie jak zziębnięte szczenięta. (OH)
- На третий день к семи утра она и коллеги по магазину прибыли в морг, где им выдали Митю, лежащего в простецком *гробу*. (ПСР)

W chrześcijańskiej tradycji **niebo** jest uważane za miejsce, do którego mogą trafić ludzkie dusze po śmierci. Przekonanie to znajduje odbicie w prozie Tokarczuk i Lipskierowa. Rosyjski pisarz wyraźnie zaznacza, iż to właśnie dusza, a nie ciało, może liczyć na zbawienie. W utworach Tokarczuk – w tym kontekście – nie pojawiło się takie rozróżnienie na ciało i duszę jako tworzące łącznie istotę ludzką:

- Między zmurszałymi deskami widziała bezchmurne *niebo*. I tam zobaczyła *swoje dziecko*. (PIC)
- Никто не подвергает сомнению, что только *душа* может попасть *на небо*, но никак не тело. (СЛЧ)

Dół u obojga autorów kojarzy się ze śmiercią:

- Którejś nocy, czy któregoś poranka, człowiek przechodzi granicę, osiąga swój szczyt i robi pierwszy krok *w dół, ku śmierci*. (PIC)
- Na polu Cherubina wykopali wielki *dół* i tam chowali ciała żołnierzy. (PIC)
- Если говорить честно, положи руку на сердце, ей место там, – Джером ткнул пальцем *в пол*. (СЛЧ)

Lewa strona w twórczości Tokarczuk blisko wiąże się ze śmiercią:

- ...śmierć trzeba przeżyć, kierując się *w lewo*. (OH)
- Misia zaś, zanim po miesiącu umarła, cały czas widziała *lewą* stronę świata. (PIC)

b) Czasowe charakterystyki śmierci

Śmierć jako proces umierania w wyobrażeniach Tokarczuk i Lipskierowa związana jest z pewnym okresem czasu. Pisarze przedstawiają koncept w trzech aspektach czasowych: jako długotrwały proces, nagłe zdarzenie i wieczność, w której śmierć funkcjonuje poza układem czasowym.

Śmierć jako proces długotrwały realizowana jest różnymi środkami językowymi. Częste wykorzystywanie czasowników mortalnych w trybie niedokonanym ma na celu ukazanie długotrwałości tego procesu:

- Nie *umiera się* tak od razu, pyk i po wszystkim. (OH)
- Matka *umiera*... (OH)
- ...babka *umierała* spokojnie, bez pośpiechu. (OH)
- Я *умираю*... (ПСР)
- Вы *умираете*. (ПСР)

Użycie czasownika fazowego *zaczynać/nacinać* podkreśla, że na śmierć składa się kilka etapów:

- Bardzo zajmuje mnie jedna sprawa: kiedy człowiek *zaczyna umierać*. (OH)

- Митя Петров *начал умирать*. (ПСР)

Konceptualizacja *śmierci jako długotrwałego procesu* odbywa się w tekstach rosyjskich przy pomocy wykorzystywania czasowników (trybu dokonanego i niedokonanego) z tematycznej grupy czasowników ruchu o znaczeniu przybliżania się, oznaczających stadia, etapy śmierci:

- Она ... побрела в какую-то свою сторону, краем которой была *приближающаяся смерть*. (ПСР)
- Но *смерть* все не наступала... (ПСР)
- ... выдавая *пришедшую смерть*. (ПСР)
- *Смерть* пришла. (СЛЧ)

W polskich tekstach ta myśl realizowana jest za pomocą leksemów *rozgościć się, spóźnić się*, które zawierają semantykę ruchu:

- Trzeba pozwolić *śmierci*, żeby *rozgościła się* w ciele ... (OH)
- ...[Babka] *rozgościła się* w tym *umieraniu* jak w komfortowym przedziale transkontynentalnego pociągu. (OH)
- Gdyby to tak trwało i trwało latami, gdyby śmierć mogła *się spóźnić* jak listonosz z emeryturą, dokonywałoby się na nas coś odwrotnego do wzrostu, jakiś proces w drugą stronę. (OH)

Śmierć jako moment reprezentowana jest głównie za pomocą leksyki o znaczeniu ‘nieoczekiwanie’, ‘nagle’:

- Potem wojna przeniosła go swoim impetem z bezpiecznej półki w kuchni w pudło z innymi przedmiotami, w sakwojaże i worki, w wagony pociągów, którymi ludzie w panicznej ucieczce przed *gwałtowną śmiercią* parli przed siebie. (PIC)
- Ludzie rodzą się, rozpaczliwie kochają i szybko umierają *nagłą śmiercią*... (PIC)
- ... в отделении ему сообщили о *неожиданной смерти* лейтенанта Карапетяна. (ПСР)
- ... но столь *неожиданно* случилось смертельное происшествие... (ПСР)

Pisarze wykorzystują słowa o temporalnej semantyce, śmierć jest dla nich krótką chwilą:

- Musi być taki *moment*, ale nie znamy go. (OH)
- Вы умрете в тот самый *короткий миг* паузы между годами. (ПСР)

W utworach rosyjskiego pisarza idea ta reprezentowana jest poprzez zdanie złożone, przeciwstawiające (*внезапно/долго*):

- Я бы умер *внезапно*, а вы бы *долго* мучались. (СЛЧ)

Jednocześnie śmierć przez Tokarczuk i Lipskierowa rozumiana jest jako zaplanowana przez kogoś wyższego, zatem każdy ma swój z góry wyznaczony czas śmierci:

- *Час* umierać. (PIC)
- Во мне все умерло *до срока!*.. We mnie wszystko umarło przed czasem!... (ПСР)
- Она ни о чем не думала, просто выжидала время *до означенного часа*, который приближало отстукивание ее сердца. (ПСР)

Konceptualizacja *śmierci jako wieczności* odbywa się na bazie wyobrażeń o nieśmiertelności duszy. W literackiej kreacji obojga pisarzy śmierć polega na oddzieleniu duszy od ciała i następnie samodzielnym istnieniu duszy:

- Ale najbardziej bali się tego, że w ferworze umierania, tego *oddzielania się duszy od ciała...* (PIC)
- ...коллеги-грузчики, которые тотчас отправились на зданой двор с пятью бутылками водки поминать *душу* покойного душегуба. (ПСР)

Środkiem werbalizacji danego semantycznego pola są leksemy o znaczeniu ‘wiecznie’, ‘nieskończone’:

- Zjawię się dopiero po mojej *śmierci* i będziemy żyć tutaj *wiecznie*, małe pośmiertne państwo ludzików z kasztanów. (OH)
- I powiedz, czy mam *nieśmiertelną duszę*, która *nigdy nie umrze* - poprosił Izydor. (PIC)
- Через две минуты его юная *душа*, оторвавшись от всего земного, воспарила над телом, мельком огляделась и устремилась в *бесконечные* просторы, пытаясь изведать пути Господни. (СЛЧ)

3. Sensy percepcyjne

a) Wzrokowe charakterystyki konceptu

Śmierć rozumiana jest przez Tokarczuk i Lipskierowa jako ciemność, porównywana jest do zgaszonego światła:

- Wtedy pojawia się pytanie: czy schodzić dumnie z twarzą zwróconą ku *ciemności*, czy odwrócić się ku temu, co było, trzymać pozor i udawać, że to nie ciemność, lecz *światło zgaszono* w pokoju. (PIC)
- Смерть – просто как выключатель. Когда *лампочка* накалилась до предела, ее нужно *отключить*. (ПСР)

W utworach Lipskierowa śmierć jest związana z bladością:

- ... а взгляд не падал на *восковое лицо* Ягудина, лежащего в гробу красного дерева... (СЛЧ)
- Щеки Гаврилы Васильевича, словно небо, то алели предзакатно, то становились *мертвенно-серыми*, как перед зимней непогодицей. (СЛЧ) Лицо ее было *мертвенно-бледным*, без единого повреждения. (СЛЧ)
- Грудь мертвеца была испещрена множеством ран, которые уже не кровоточили, а бордовыми полосками украшали *мертвенно-бледную* кожу. (СЛЧ)
- ... разливала по лицу ученика *мертвенную бледность* и вызывала тошноту. (СЛЧ)

b) Dźwiękowe charakterystyki konceptu

Najczęstszą dźwiękową charakterystyką konceptu śmierci jest milczenie. Między innymi jest reprezentowana przy pomocy porównania:

- Jestem dla ciebie strasznym ciężarem, na który nie zasłużyłeś - mówiła czasem *grobowym głosem*, wydobywającym się gdzieś z głębi brzucha. (PIC)
- Teraz Szósty Świat stoi pusty i *głuchy jak betonowy grobowiec*. (PIC)
- Próbną śmierć – nagła *biała cisza*. (ОН)
- – Забыл, – ответил *загробным голосом* Каргинс. (ПСР)
- Все остальные восемь минут семейство *промолчало, словно на похоронах*. (ПСР)
- На некоторое время в зале заседаний воцарилось *гробовое молчание*. (СЛЧ)

c) Motoryczne charakterystyki konceptu

W utworach obojga pisarzy śmierć kojarzy się z chłodem:

- Bawię się, że Petro umarł i leży teraz *zamarznięty* na werandzie, czekając lepszych czasów. (ОН)

- ... Była [śmierć] *jak mróz*, jak lepki ciepławy szron, który pokrył mikroskopijną warstewką każdy przedmiot, wniknął w fugi między kafelkami, poluzował zawiasy drzwi, odtąd skarżyły się przy każdym ruchu. (OH)
- Lecz *zimne, martwe ciało* jest dla niej tym, czym dla człowieka żywego zgliszcza domu. (PIC)
- ...нашел в себе силы упасть до дна, где вода была *холодной и безжизненной*... (ПСР)
- Капитан улыбался во сне, а под утро, часам к пяти, его разбудила ужасная боль и *смертельный холод*, разлившийся по распухшим ногам. (ПСР)

d) Dotykowe charakterystyki konceptu

W utworach Tokarczuk śmierć przejawia się w suchości. Znaczenie to występuje w synonimach i porównaniach:

- Wyspy wulkaniczne, które wyłaniają się z wody i kamienieją na powierzchni, zaskoczone sobą, *suche i martwe*. (OH)
- Obeszła domek dookoła, znalazła *martwą, suchą jak patyk* jaszczurkę i kupkę szcerniałych muszelek – ktoś przed nimi je tutaj ułożył w kopczyk. (OH)

W utworach Lipskierowa dotykowe charakterystyki śmierci nie występują.

e) Smakowe i zapachowe charakterystyki konceptu

Śmierci przypisany jest określony smak, zapach przy jej konceptualizacji wykorzystywane są metafory słodkości:

- Myśl o własnej śmierci jest dobra, *cierpko-słodka* jak młody agrest, jak pierwsze jabłko. (OH)
- Przez następne dwa lata próbnie w tej werandzie mieszkał, *smakując własną śmierć* – to dlatego tak rzadko się odzywał. (OH)
- ... *конфетный* запах смерти. .... (ПСР)
- До сих пор в носу *сладость* стоит! Никогда не думал, что живьем спаленная плоть *так сладко пахнет*. (СЛЧ)
- Но также он подумал, что мусоросборник чистят редко, а за это время крыса разложится и долго будет пахнуть в подьезде *мёртвой сладостью*... (ПСР)

Powyższa analiza udowodniła, że struktura konceptu *śmierć* w prozie Tokarczuk i Lipskierowa zawiera obiektywne i indywi-

dualno-autorskie sensory i wyobrażenia. Śmierć rozumiana jest przez pisarzy głównie w kategoriach fizycznych jako *koniec życia* i *ustanie procesów życiowych*. Znaczenia te reprezentują jądro konceptu.

W ramach pola semantycznego *śmierć jako koniec życia* autorzy wyróżniają kilka typów śmierci, w tym spowodowaną chorobą, w wyniku aktu przemocy, w konsekwencji wydarzeń o charakterze społecznym. Pisarze zgodnie rozumieją śmierć jako zjawisko nieuchronne i nieodwracalne. Semantyczne pole *ustanie procesów życiowych* można scharakteryzować poprzez następujące zjawiska: zatrzymanie pracy serca, oddechu, utrata wzroku i zaburzenie mowy, brak ruchu i aktywności fizycznej oraz utrata ciepła. Ból i cierpienie są przez autorów rozumiane jako dowód życia i jego nieodzowny element. W tym kontekście śmierć oznacza dla nich swoiste wybawienie od cierpienia. Indywidualno-autorskie sensory zawierają obszerne charakterystyki przestrzenno-czasowe i percepcyjne, reprezentujące peryferie konceptu. Przestrzenno-czasowe charakterystyki konceptu *śmierć* odzwierciedlają chrześcijańskie wyobrażenia i tradycje związane ze śmiercią. Sensy percepcyjne u obu autorów odnoszą się do wszystkich zmysłów. „Napełnienie” konceptu i sposoby jego reprezentacji i werbalizacji u obojga autorów są niemalże jednakowe.

Концепт смерть в прозе Ольги Токарчук и Дмитрия Липскерова

В данной статье представлен анализ концепта *смерть* в прозе современных писателей Ольги Токарчук и Дмитрия Липскерова. Семантическая структура анализируемого концепта включает в себя, во-первых, объективные смыслы: *смерть как конец жизни* и *смерть как прекращение жизненных процессов*; во-вторых, индивидуально-авторские представления, в которых можно выделить пространственно-временные характеристики и перцептивные смыслы.

Ключевые слова: концепт, смерть, Ольга Токарчук, Дмитрий Липскеров.

The concept of death in Olga Tokarczuk's and Dmitri Lipskerov's novels

The article analyses the concept of death in the prose of contemporary Polish and Russian novelists Olga Tokarczuk and Dmitri Lipskerov. Semantical structure of this concept includes both objective senses (like *the act of dying, termination of life*) and individual imaginations of the authors (the spatial and temporary characteristics, perceptive senses).

Key words: concept, death, Olga Tokarczuk, Dmitri Lipskerov

Irina Popadeykina – doktorantka na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Wrocławskiego. Zainteresowania badawcze: współczesna literatura rosyjska, metodyka nauczania języka rosyjskiego obcego